

ЦЕРКУНИК Л. В.,
асистент кафедри кримінального права
та процесу
(Ужгородський національний
університет)

УДК 343.988

ВІКТИМОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПРОЦЕС ВІКТИМІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті розглядаються віктимологічні детермінанти, що обумовлюють процес віктимізації засуджених в установах виконання покарань. На підставі елементів кримінологічної характеристики жертви в УВП здійснено розподіл віктимологічних детермінантів на: віктимогенні (сприяють процесу віктимізації потенційної жертви та впливають на злочинність, віктимність засуджених); антивіктимогенні (перешкоджають процесу віктимізації), які впливають на вторинну (рецидивну) віктимізацію.

Ключові слова: віктимологічне запобігання, детермінанти, віктимізація, жертва, віктимна поведінка, віктимність, установа виконання покарань.

В статье рассмотрены виктимологические детерминанты, обуславливающие процесс виктимизации осужденных в учреждениях исполнения наказаний. На основании элементов криминологической характеристики жертвы в УИН осуществлено разделение виктимологических детерминантов на: виктимогенные (содействуют процессу виктимизации потенциальной жертвы и влияют на преступность, виктимность осужденных); антивиктимогенные (препятствуют процессу виктимизации), которые влияют на вторичную (рецидивную) виктимизацию.

Ключевые слова: виктимологическое предотвращение, детерминанты, виктимизация, жертва, виктимное поведение, виктимность, учреждение исполнения наказаний.

The present paper considers the victimologic determinants that stipulate the process of victimization of the convicted persons at the institutions related to the execution of punishment. On the basis of the elements of the criminological characteristic of the victim at the institutions related to the execution of punishment, the victimologic determinants are divided into the victimogenic ones (those favoring the potential victim victimization and influencing criminality, convicted person's victimity), and antivictimogenic ones (i.e. preventing the victimization process), that influence the secondary (recurrent) victimization.

Key words: victimologic prevention, determinants, victimization, victim, victim conduct, victimity, institution related to the execution of punishment.

Постановка наукової проблеми та її значення. Причини віктимності становлять фундаментальну проблему віктимології. Саме тому побудова вчення про віктимологічний детермінізм вимагає використання знань із галузі філософії, економіки, юриспруденції, соціології, політології, психології та інших гуманітарних наук. Крім того, виявлення закономірностей віктимізації в межах віктимологічних досліджень ґрунтується на комплексному

вивченні різних видів зв'язків між соціальними явищами: тимчасових, просторових, функціональних, кореляційних. Системний підхід до вивчення віктимності дає змогу виявити серед детермінант головні (власне, причини) і другорядні (умови й інші чинники) та сконцентрувати увагу вчених-віктимологів на вивченні перших, враховуючи існування та слабкий зв'язок з другорядними. Відповідно до цього головне завдання віктимологічних досліджень на сучасному етапі розвитку віктимологічної теорії полягає не стільки у виявленні детермінант, а у визначенні ступеня та інтенсивності їх взаємодії, кількісному вимірюванні та якісній характеристиці закономірностей, що існують.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Натепер віктимологічні детермінанти є предметом дослідження таких науковців, як: О.М. Джужа, І.М. Даньшин, Л.М. Давиденко, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, В.Я. Рибальська, І.І. Карпеця, В.Є. Квашиш, В.П. Коновалов, О.Г. Колб, І.О. Колб, Н.Ф. Кузнецова, О.М. Литвинов, Г.М. Мінковський, Є.М. Моїсєєв, В.О. Туляков та ін.

Мета статті полягає у дослідженні елементів кримінологічної характеристики жертви в установах виконання покарань, що дозволить визначити авторські віктимологічні детермінанти.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Той факт, що історично віктимологія розпочала бурхливо розвиватися в руслі досліджень індивідуального рівня (взаємодія «злочинець – жертва»), зумовив дедуктивний підхід до вчення про віктимологічний детермінізм, ядро якого становить віктимологічна детермінація механізму скоєння злочину [1; 2, с. 51]. Саме тому формування відповідного віктимологічного вчення ставить перед нами завдання розроблення та уточнення понятійного апарату, спочатку розробленого в межах досліджень кримінології для опису механізму індивідуальної злочинної поведінки, що й обумовило вибір цього питання в якості окремого завдання дисертаційного дослідження.

У кримінологічній літературі поняття «механізм» використовується у описанні різних процесів, але зазвичай найбільш обґрунтовано – у розгляді питань детермінації скоєння конкретного злочину [1, с. 55]. Під «механізмом» узагалі, як поняттям у системі природних та гуманітарних наук, розуміють систему взаємозв'язаних елементів, у якій рух (зміна) одного або декількох викликає рух (зміну) решти елементів системи [3]. В окремих роботах з кримінології, обґрунтувавши застосування поняття «механізм» для описання злочинної поведінки, автори наводять таке припущення: якщо під системою розуміти конкретний злочин, а під її елементами особові й позаособистісні чинники, то механізм конкретного злочину можна представити як соціально-психологічну взаємодію його детермінант [4, с. 177].

У кримінології досить докладно також розкрито основні питання детермінації злочину: види детермінації, їх значення у генезисі конкретного злочину, система детермінації. Проте невирішеним залишається питання про механізм віктимного вчинку і систему його детермінації. Враховуючи глибоку спрацьованість характеристики кримінології механізму вчинення злочину, ми не наполягаємо на виділенні механізму віктимного вчинку як окремо взятої проблеми, оскільки за своєю суттю віктимний вчинок виступає одним із системоутворювальних елементів злочину як факту реальної дійсності. Водночас детермінація віктимного вчинку істотно відрізняється від детермінації злочинної поведінки щонайменше внаслідок того, що злочинець і жертва об'єктивно особи індивідуально (і типологічно) є різними [5, с. 104].

У результаті проведеного нами дослідження визначено, що детермінація злочинної поведінки і віктимного вчинку, незважаючи на вищезгадану відособленість, тісно взаємопов'язані між собою, тому під час вивчення механізму скоєння злочину, на нашу думку, варто розглядати як криміногенні й антикриміногенні, так і віктимогенні й антивіктимогенні детермінанти злочину. При цьому завдання віктимологічної теорії в кримінології зводиться не тільки до копіювання результатів досліджень кримінології, а й до виявлення відмінностей між детермінацією кримінології та віктимологією.

На нашу думку, такі дослідження є також необхідною умовою розроблення ефективних заходів віктимологічного запобігання злочинності й індивідуальної профілактики віктимності. При цьому абсолютно обґрунтовано головне місце в системі детермінації конкретного злочину у криминологічній літературі посідає причинна детермінація, що також надає можливість розглядати коректність застосування терміна «механізм» для описання конкретного злочину, оскільки в «механізмі» рух одних елементів спричиняє рух інших – наслідок.

Механізм конкретного злочину є відкритою системою, як і всі системи, що існують у реальному світі. Отже, на розвиток взаємодії його елементів, що призводить до злочинного наслідку, впливає значна кількість чинників. Проте вплив цих чинників не є однако-вим, що дає змогу виокремити серед них головні детермінанти. З метою найефективнішого й конкретного дослідження механізму скоєння злочину в науці розглядають тільки основні детермінанти злочинів. Віктимологічна теорія, на нашу думку, також покликана виявити й дати розгорнуту характеристику головним віктимогенним й антивіктимогенним детермінантам конкретних злочинів.

Саме тому для розуміння механізму віктимологічної детермінації важливо з'ясувати структуру механізму конкретного злочину, що розкривається у криминології по-різному та вимагає уточнення авторської позиції будь-якого дослідника з цієї проблематики.

У криминології розуміння психологічної структури людської поведінки з'явилося із соціальної психології. На ґрунті емпіричних досліджень вчені- психологи виділили її головні елементи: мотивація, ухвалення рішення і власне поведінковий акт. Взаємодія цих елементів у процесі людської поведінки має детерміністський характер. При цьому багато провідних криминологів зазначають, що для мети криминологічного дослідження найбільше значення становлять ті детермінанти, що явно та безпосередньо впливають на злочинну поведінку індивіда [6]. Більшість криминологів відносить до них елементи мотивації та ухвалення рішення про скоєння злочину. Водночас не можна недооцінювати роль умов етичного формування особи та роль конкретної життєвої ситуації в детермінації злочинної поведінки. Зокрема, як показують результати цього дослідження, якщо розглядати злочинні дії як наслідок, то їх причини у самому узагальненому значенні можна віднести до властивостей особи (безпосередні причини), а також до умов етичного формування особи і властивостей ситуації (об'єктивні причини, опосередковані особою). У зв'язку з цим у психології, а згодом і в криминології, з'явилися три основні підходи до пояснення детермінації скоєння злочину.

Перший підхід полягає в поясненні злочинної поведінки відповідно до теорії властивостей, яка зводить причини поведінки виключно до індивідуальних особливостей особи [7, с. 29; 8, с. 50; 9, с. 67]. При такому підході ситуація відіграє роль імпульсу до дії, катализатора актуалізації відповідної установки. Проте вразливим місцем цієї теорії є однорідність поведінки індивіда стосовно схожих ситуацій, що допускається.

Прихильники другого підходу локалізують головні причини індивідуальної поведінки не в особі, а в ситуаційних чинниках [10; 11]. Вони обґрунтовують такий підхід властивістю живих істот, зокрема й людини, будувати свою поведінку шляхом пристосування до змінних ситуаційних умов на підставі наявного досвіду.

Третій підхід до пояснення поведінки є синтезом, що долає крайнощі теорії властивостей і ситуаціонізму [6]. Його послідовники вважають, що поведінка зумовлена як особистісними, так і ситуаційними чинниками і є наслідком їх взаємодії. Ця посилка підтверджується, насамперед, експериментальними психологічними дослідженнями. Особисті властивості й особливості ситуації, взаємодіючи, впливають одна на одну й на поведінку людини. Унаслідок цього виникає циклічний процес безперервної взаємодії і перетворення, у якому суб'єкт, діяльність і ситуація обумовлюють один одного.

У сучасній криминології затвердився підхід до пояснення злочинної поведінки, що в самому узагальненому вигляді висловив В.М. Кудрявцев [3]. Відповідно до запропонованої ним теорії будь-якому виду активності, зокрема, і злочинній поведінці, передують особливий психічний стан, який здебільшого називають потребою. Такий стан завжди виступає як пере-

живання потреби людини в чомусь, що йому протистоїть, і водночас як залежність, як прагнення до подолання чогось. Зумовлена цими обставинами активність людини, передусім, зводиться до такої поведінки, що відповідає певній потребі. Залежно від задоволення потреб формується внутрішня будова потребнісно мотиваційної сфери особи, де положення кожної потреби залежить від її значущості, актуальності для життєдіяльності особи. Під час соціально-психологічного аналізу механізму поведінки суб'єкта потреби пов'язують людину із зовнішнім матеріальним світом і різними формами суспільних відносин.

Справді, як свідчить практика, всі людські потреби соціально зумовлені. При цьому в односторонньому розвитку одні потреби долають інші за рахунок їх гальмування. У цьому разі в особи може розвиватися більше енергії в одному напрямі й виявлятися пасивність або байдужість до всього іншого. Саме це спричиняє асоціальний стан особи внаслідок того, що квазіпотреби, які утворилися, можуть загальмувати або навіть на якийсь час погасити її соціально-ціннісні погляди, взаємини та прагнення. Такий стан людини безпосередньо пов'язаний з її десоціалізацією, викликаною скоєнням і приховуванням злочину. Проте це не означає, що особа діє тільки під владою індивідуальних потреб. Безпосередні особисті потреби людини соціально обумовлені й регулюються суспільними потребами. Водночас свідомість суспільних потреб впливає на характер розвитку особистих потреб, їх соціальну оцінку. До того ж, характер особистих потреб обумовлюється дією норм моралі, моральності та права. До потреб безпосередньо приєднується система спонукальних чинників: переконання, погляди, прагнення, інтереси, ідеали. Зокрема, в основі людської активності разом з потребами міститься категорія інтересу, що є віддзеркаленням соціальних та індивідуально-психологічних зв'язків особи. Інтерес як соціально-психологічна категорія об'єктивно обумовлений і суб'єктивно детермінований. Об'єктом інтересу є потреби людини, що обумовлені її соціальним становищем і властивостями самої особи.

Узявши за основу традиційну соціально-психологічну структуру механізму скоєння злочину, на підставі вимог системного підходу, а також зважаючи на те, що механізм, за визначенням, є системою, можна зробити висновок, що в цьому механізмі необхідно виокремити декілька елементів й етапів.

Більше того, оскільки детермінація злочину є тривалим процесом у часі, обґрунтовано виділяти певні етапи або відносно відособлені тимчасові проміжки у його розвитку. Водночас вивчення структурних складників цього процесу дає змогу виділити лише ті основні суб'єктивні й об'єктивні явища, взаємодія яких і становить зміст цього процесу, його суб'єктивні та об'єктивні явища, які є елементами механізму скоєння злочину, його криміногенними (антикриміногенними) і віктимогенними (антивіктимогенними) детермінантами. Як у зв'язку з цим зазначав В.В. Лунєєв, важливе значення в механізмі та детермінації злочину має мотивація в широкому розумінні, її етапи в динаміці або елементи у статичності, у процесі мотиваційного акту не заміняють один одного. Насамперед, вони «нашаровуються» один на одного, утворюючи з кожним новим елементом (етапом) усе більш і більш складні поєднання, які разом зі своєю головною функцією спонукання до дії починають виконувати функцію фільтру в оцінці й виборі суб'єктом усього того, що сприяє або протистоїть задоволенню актуальної потреби; функцію пуску, контролю і корекції вчинюваних дій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Через це мотивація, на думку В.В. Лунєєва, є системоутворювальним чинником, якому належить провідна роль у детермінації злочину [5, с. 212–214].

За результатами проведеного нами дослідження визначено, що взаємодія мотивації (суб'єктивних детермінант) та об'єктивних віктимологічних детермінант віктимного вчинку відбувається на фоні певної віктимологічної (віктимогенної або антивіктимогенної) ситуації, що передує або сприяє віктимізації особи у визначеному місці й у певний час.

Проблеми віктимологічної детермінації на індивідуальному рівні є центральним (стрижневим) елементом механізму скоєння злочину як з боку злочинця, так і з боку його жертви, в якому головну роль відіграє мотивація.

Виходячи з отриманих під час цього дослідження результатів, віктимологічні детермінанти злочинності можна розділити на віктимогенні (що сприяють процесу віктимі-

зації потенційної жертви) та антивіктимогенні (які перешкоджають процесу віктимізації). При цьому віктимологічні детермінанти варто дослідити окремо за групами:

- 1) які впливають на корисливу і насильницьку злочинність;
- 2) які впливають на індивідуальну і масову віктимність засуджених в установах виконання покарань.

Знову ж таки, враховуючи результати цієї роботи, можна виділити дві моделі віктимологічної детермінації засуджених у місцях позбавлення волі:

1) впливають на первинну віктимізацію. Ефективність такої моделі віктимологічної детермінації залежить від практики запобігання злочинам. Важливо чітко уявляти наявність різних відмінностей, які впливають на первинну віктимізацію;

2) впливають на повторну (рецидивну) віктимізацію.

Для складання адекватної й оптимальної моделі віктимологічної детермінації необхідно враховувати віктимогенні та антивіктимогенні чинники, які впливають на рівень, структуру і динаміку злочинності. Важливе значення має також аналіз відповідних чинників для моделювання рецидивної віктимності, але специфіка (іноді патологічна) рецидивної віктимності може бути викликана дією особливої групи детермінантів. Зокрема, як встановлено під час цього дослідження, первинна і рецидивна віктимність тісно взаємопов'язані.

Крім цього, відповідно до природи віктимності (як явища) детермінанти, які впливають на неї, можна поділити на: соціальні – детермінанти, що впливають на соціальну характеристику віктимності, її громадську значущість; правові – детермінанти, пов'язані з правотворчою і правозастосовною практикою, а також практикою запобігання злочинам. При цьому варто мати на увазі, що спектр віктимологічних детермінант, які мають вплив на злочинність, значно посилився. До них варто віднести сукупність психологічних, економічних, соціальних і демографічних, а також політичних і юридичних детермінант.

Саме тому до віктимогенної і антивіктимогенної моделей детермінації варто включити таку систему детермінант:

- а) детермінанти, що впливають на первинну віктимність;
- б) детермінанти, що впливають на рецидивну віктимність;
- в) детермінанти корисливої злочинності;
- г) детермінанти насильницької злочинності;
- д) універсальна модель детермінації.

Своєю чергою, психологічний складник детермінант індивідуальної віктимності може бути представлений такими основними елементами: мотиви, установки, домагання й очікування, потреби й інтереси.

Як показали результати цієї праці, багато віктимологічних досліджень свідчать про наявність подібності між механізмами злочинної і віктимної поведінки.

Детермінанти індивідуальної віктимності і детермінанти злочинної поведінки тісно пов'язані між собою, тому у вивченні механізму скоєння злочину необхідно враховувати не лише криминогенні, але і віктимогенні детермінанти. Детермінантами індивідуальної віктимності варто назвати передзлочинну віктимну поведінку та психічний стан жертв у момент злочинного посягання. На основі проведеного дослідження встановлено, що у 54% особа із віктимогенними деформаціями частіше поводить себе негативно, чим привертає увагу інших засуджених.

З.В. Журавська, своєю чергою, виділила такі віктимологічні детермінанти злочинності в місцях позбавлення волі:

1) зовнішні, що пов'язані з джерелами загальної злочинності в цілому;

2) внутрішні, так звані «особливі загальносоціальні причини і умови», що детерміновані змістом покарання у вигляді позбавлення волі й особистісними характеристиками засудженого-рецидивіста;

3) віктимологічні фактори, які детерміновані індивідуальною поведінкою жертв злочинів та які характерні для місць позбавлення волі, соціально-правові аспекти формування яких розглядаються у п. 2.3 цієї дисертації [12, с. 153–154].

Висновки і перспективи подальших досліджень. До віктимологічних детермінант злочинності в УВП, на наш погляд, необхідно віднести:

- неналежний стан взаємодії адміністрації УВП з іншими правоохоронними органами, особливо в частині обміну інформацією щодо засуджених та інших осіб, які належать до об'єктів віктимологічного запобігання, відсутність координуючих механізмів із цих питань;
- проблеми відомчої взаємодії, зокрема всередині конкретної УВП;
- відсутність Закону України «Про профілактику злочинів», міжвідомчих інструкцій, положень та ін. із цих питань і нескоординованість суб'єктів профілактики злочинів, передусім, оперативних служб УВП та інших правоохоронних органів, що не дають можливості діяти на випередження, тобто забезпечити особисту безпеку окремо взятого засудженого, диктувати умови, перехопити ініціативу тощо в процесі боротьби зазначених органів держави зі злочинними проявами засуджених під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі;
- в останні роки відзначається розрив між професійним рівнем працівників правоохоронних органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, і професіоналізмом організованих злочинних угруповань, їхнім матеріальним, технічним та іншим забезпеченням;
- відсутність належних механізмів виконання відповідними службами УВП своїх повноважень у сфері запобігання, включаючи віктимологічне, злочинам у місцях позбавлення волі.

Список використаних джерел:

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: підручник. У 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.
2. Иншаков С.М. Криминология: вопросы и ответы. 2-е изд. М.: Юриспруденция, 2002. 224 с.
3. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения). М.: Юрид. лит., 1968. 198 с.
4. Клейменов М.П. Криминология: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. 432 с.
5. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии: учебник: в 2 т. Т. I. Общая часть. М.: Изд-во Юрайт, 2011. 1003 с.
6. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы: учеб. пособие. Ростов-н/Д.: Феникс, 2004. 416 с.
7. Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения: монография. М.: Изд-во РУДН, 2004. 128 с.
8. Антонян Ю.М. Особо опасный преступник: монография. М.: Проспект, 2014. 310 с.
9. Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника: криминологическое исследование: монография. М.: Норма: ИНФРА-М, 2015. 368 с.
10. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси: Из-во АН Грузинской ССР, 1961. 211 с.
11. Нежурбіда С.І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2013. 432 с.
12. Журавська З.В. Детермінанти злочинності в установах виконання покарань. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 7. С. 151–154.

